

ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ЗООСЕМІЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ

РУСНАК В. І. ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ЗООСЕМІЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглядаються перспективні напрями у вивченні зоосемічної фразеології, уточнюється суть поняття «своєрідність мов і культур» та її репрезентація у чітко окреслених і несуперечливих категоріях. Проведений авторкою аналіз наявних сьогодні досліджень засвідчує, що переносне значення назв тваринного світу у складі стійких словосполучень є широким пластом активно вживаних одиниць, які віддзеркалюють самобутність національної культури і специфіку образного мислення, характерну для носіїв різносистемних мов.

РУСНАК В. И. ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЗООСЕМИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

В статье рассматриваются перспективные направления в изучении зоосемической фразеологии, уточняется сущность понятия «своеобразие языков и культур» и его репрезентация в четко очерченных и непротиворечивых категориях. Проведенный автором анализ имеющихся сегодня исследований свидетельствует о том, что переносное значение названий животных в составе устойчивых словосочетаний является широким пластом активно употребляемых единиц, отражающих самобытность национальной культуры и специфику образного мышления, характерную для носителей разносистемных языков.

RUSNAK V.I. THE PROSPECTS OF STUDYING ZOOSEMIC PHRASEOLOGY IN THE CONTRASTIVE ASPECT

The article deals with the promising trend in the study of zoosemic phraseology. The essence of the notion "language and culture peculiarity" has been considered and its representation in definitely outlined categories specified. The analysis of today's studies made by the author testifies to the fact that the figurative meaning of the names of animal world within set phrases is a broad layer of actively used units of vocabulary which mirror the originality of a national culture and specificity of figurative thinking peculiar to the speakers belonging to different language systems.

Ключові слова: зоосемічна фразеологія, своєрідність мов і культур, усталені вирази, символізація.

Сучасні проблеми систематизації й зіставлення фразеологічних одиниць у різних мовах продовжують привертати увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Свідченням цього є включення в науковий пошук актуальних питань, що стосуються перспективних напрямів подальшого розвитку фразеології як лінгвістичної дисципліни, для якої характерне сьогодні зосередження уваги на процесах розширення й диференціації самого предмета її вивчення поряд із застосуванням нових дослідницьких методів у галузі зіставного мовознавства. Саме на них і зосереджена увага цієї статті.

Розв'язання назрілих проблем у галузі дослідження фразеології, зумовлене необхідністю підвищення ефективності міжнародної та міжкультурної комунікації, висуває на перший план, із одного боку, потребу глибше усвідомити суть поняття «своєрідність мов і культур», а з іншого – описати цю своєрідність у чітко окреслених і несуперечливих категоріях. До них, у першу чергу, належать: етномовна своєрідність фразотвірних моделей, універсальні й національно-специфічні риси, а також

співвідношення, установлені на базі виявлення польової організації та тематичної спільності або відмінності складу і вживання фразеологічних одиниць у різних мовах. Перспективним у цьому плані видається комплексне й поглиблене дослідження фразеологічних одиниць у межах мікросистем близько- і віддаленоспоріднених мов, які є носіями найрізноманітніших знань і уявлень про навколишню дійсність, притаманних кожній національній культурі. Оскільки образ світу у свідомості людини складається з великої кількості понять і концептів та пов'язаних із ними асоціацій, без знання про які не можна досягнути повного розуміння як усередині однієї культури, так і між різними культурами. Тісний взаємозв'язок мови й культури зумовлює появу національно-культурного компонента у значенні слова, який дає про себе знати у зіставленні з семантичною системою іншої мови.

Фразеологія, яка, за словами Я. І. Ройзензона, є найбільш самобутнім, складним і комплексним явищем із усіх витворів мовного генія людини [18, с. 116], більшою мірою, ніж інші пласти лексики відображає своєрідність уявлення про світ через призму мови й національної культури. Особливість фразеологічних одиниць полягає в тому, що вони є знаками не первинної номінації, тобто прямого називання об'єктів, а вторинної – з певним переосмисленням назв предметів і явищ навколишньої дійсності. Тому розгляд фразеологічних одиниць під кутом зору національно-культурної специфіки уможливує поглиблення й розширення семантичного аспекту фразеологічного складу будь-якої мови, а конкретний аналіз окремих фразеологізмів дає змогу виявити той фрагмент мовного відображення світу, в якому найяскравіше проявляється національна своєрідність фразеології однієї мови порівняно з іншою. Це, у свою чергу, спричиниться до виявлення й опису специфіки світосприйняття того чи іншого народу, вираженої фразеологічними засобами.

У колі проблем культурної конотації фразеологічні одиниці із зоонімним компонентом привертають увагу дослідників з огляду на ту роль, яку вони традиційно відіграють у свідомості мовної особистості. Для них характерне достатньо часто й продуктивне використання в художніх творах, публіцистиці, численних афоризмах і в повсякденному спілкуванні. У лінгвістиці, наприклад, вивчення зоосемічної тематики безпосередньо пов'язане з такими важливими її розділами, як теорія непрямой номінації та метафора. З'ясування цілої низки питань, що стосуються співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на процеси формування вторинної образної номінації [див., напр. 13; 17; 3; 19], структурно-семантичних, системно-функціональних і комунікативних особливостей фразеологізмів із компонентом-зоонімом у різних мовах [див., напр.: 16; 2; 22; 9], зіставного аналізу [див., напр.: 12; 7], їхнього походження й

еволюції [див., напр.: 19; 8] і, нарешті, різних перекладознавчих аспектів [див., напр.: 10; 14; 11 та ін.], свідчить не тільки про помітну зацікавленість дослідників вивченням ролі зоосемічного елемента у фразеології, а й про те значення, яке мали тварини на ранній стадії розвитку людства, коли аніمالізм був основою світогляду. На початкових етапах розвитку цивілізації людина ще не розглядала себе як істоту, що займає особливе місце у світі. Доказом цьому був тотемізм – уявлення первісної людини про світ, у якому вона не тільки бачила себе нащадком певної тварини, а й включала її у соціальну ієрархію. Через те тварини протягом тривалого часу слугували певною наочною парадигмою, а стосунки між її складниками використовувалися як певна модель життя людського суспільства і навколишнього світу в цілому.

Саме тоді почали формуватися перші узагальнення-символи, конкретизовані в образі тієї чи іншої тварини. Назви тварин виявилися одним із найбільш рухомих тематичних пластів лексики, отримуючи не тільки прямі, а й деякі узуальні переносні значення, символи і способи алегорійного позначення людини. Зоонімна лексика з притаманним їй конотативним значенням не є безеквівалентною, і у свідомості носія певної мови супроводжується специфічними «емоційно-естетичними асоціаціями» [21, с. 76].

Як позамовна база фразеологічного аналізу фауна знаходить своє безпосереднє відображення в мові, утворюючи її зоосемічну (фауністичну) підсистему, що складається з широкого кола продуктивних засобів непрямой номінації. Зоосемічні фразеологічні одиниці (далі – ЗФО) значною мірою підвищують інформативний потенціал та оцінно-емотивні можливості мови, компенсуючи недостатність наявних у неї засобів позначення і створюючи підґрунтя для формування мотивованої варіантності мовних одиниць. Як складники фразеології будь-якої мови вони характеризуються низкою структурно-семантичних властивостей, спільних для всіх фразеологічних одиниць (далі – ФО). Крім того, досліджувані одиниці характеризуються й такими особливостями, які впливають із самої природи і місця цих утворень у системі певної мови та сфери їх уживання, наприклад, в англійській мові: *Large and strong like a bull* (букв.) *Великий і сильний як бик (буйвол)*; *as strong as an ox* (букв.) *сильний як віл*.

В українській мові: *Здоровий як бик (дуже здоровий)*; *Сильний як бик (дуже сильний)*; *Працює як віл (дуже багато і важко працює)*.

Із наведених фразеологізмів, які містять порівняння з биком (волом) стає очевидним, що в кожній із зіставляваних мов, крім сприйняття бика як символу сили, наявні національно-марковані конотації.

Для носіїв англійської мови бик і віл є великими і сильними тваринами, тобто підкреслюється фізична міцність цих тварин. Крім того, слово «віл» має додаткову

національно-марковану конотацію «впертий» (*to be as stubborn as an ox* (букв. – бути впертим як віл) і тому є символом впертості і незговірливості. Походження цього символу пов'язане з переосмисленням християнської образності в народній сміховій культурі, де віл присутній у Різдвяних Сценах і символізує «покірливість», яка була пізніше трансформована в «упертість».

В українській мові тільки в образі бика наявна ознака фізичної міцності, а в образі вола підкреслюється висока працездатність, хоча обидві ці ознаки належать до ідеографічного поля «праця – ледарство».

У мовних картинах світу досліджуваних нами мов бик (його різновид – віл) є символом сили. Однак для носіїв української мови в образі бика актуалізується ознака фізичної міцності, в той час як із образом вола пов'язана ознака «висока працездатність».

В англійській мові ми спостерігаємо відмінну ситуацію: у сприйнятті обох цих тварин (віл і бик) у свідомості англосовітського соціуму актуалізовано тільки ознаку фізичної міцності, а в образі вола наявна додаткова національно-маркована конотація – «впертий». Ознака «висока працездатність» асоціюється з іншими тваринами – *work like a dog* і *work like a horse* (собакою і конем), а не з волом. Звідси випливає, що якщо в українській мові образ бика і вола можна використати для характеристики людини в межах ідеографічних полів «фізичні якості» і «праця – ледарство», то в англійській мові – для характеристики «фізичних якостей людини і її «характеру».

Однак не всі зооніми утворюють розгорнуті семантичні мікросистеми з сумою переносних значень, спрямованих на інші, крім тварин, об'єкти. Оскільки простежуються своєрідні семантичні лакуни, деякі фразеологізми із зоонімами широко вживаються у багатьох мовах, а інші – тільки okazіонально, не входять до складу мови й не закріплюються в мовленнєвому вжитку.

Поглибленому вивченню теоретичних і практичних питань фразеології сприяло також укладання таких фразеологічних словників: тлумачних (М. Т. Боутнер, В. Г. Коллінз, А. П. Кауї, У. С. Фауер, А. А. Макай, А. І. Молотков та ін.), паралельних (О. В. Кунін, К. Т. Баранцев, К. Борковскі та ін.), тематичних (Р. І. Яранцев) та етимологічних (М. М. Шанський, В. І. Зімін, А. В. Філіпов, О. К. Бірих, В. М. Мокієнко, Л. І. Степанова). Особливо помітним у цьому плані є така подія, як створення фразеологічного підфону в межах Машинного фонду російської мови, до складу якої ввійшли такі відомі фахівці в галузі фразеології, як В. М. Телія, Д. О. Добровольський, Т. З. Черданцева, М. Л. Ковшова, І. Н. Черкасова та ін. Застосування комп'ютерної техніки у вивченні фразеології привело до необхідності розробки параметрів опису семантики

різних груп фразеологізмів і, відповідно, переходу на функціонально-параметричний опис, який різко змінив науковий погляд на саму парадигму фразеологічних знань, привів до формування цілком нових теоретичних постулатів, розробки оригінальних класифікаційних концепцій і т. ін.

Проведені дослідження у цьому напрямі переконливо доводять, що певні риси у поведінці й зовнішньому вигляді тварин, на основі яких у носіїв тієї чи іншої мови формується символічна значимість ЗФО, часто не є істотними, а інколи набувають і уявлюваного характеру. Саме цим і пояснюються непоодинокі випадки, коли одному й тому об'єкту дійсності, одній і тій самій тварині в різних мовних спільнотах можуть приписуватися не тільки різні, а й цілком протилежні ознаки. Наявні сьогодні наукові спостереження також засвідчують, що чим ближча одна до одної культура й умови життя двох народів, у нашому випадку англійського й українського, тим більша площина дотичності стереотипних уявлень про тварин, птахів, комах, плазунів, риб, закріплених у фразеологічних ресурсах їхніх мов.

Проблематика запропонованого нами опису ЗФО зводиться до того, щоб визначити способи розчленування зоосемічної групи фразеологічних номінацій у двох зіставлених мовах – англійській і українській на параметри, які можуть знову бути об'єднані в подальшій роботі без утрати цілісного значення фразеологізму як мовної одиниці. З огляду на те, що, починаючи з 60-х років минулого століття значна кількість лексико-граматичних досліджень проводилася на тлі усвідомленого або неусвідомленого порівняння двох і більше мов, ми вважаємо, що зіставний метод повинен ґрунтуватися на послідовному паралельному зіставленні іншомовних фразеологізмів з тими, які є у рідній мові. Отримані результати від такого зіставлення, на наш погляд, не тільки збагатять теорію мовних контактів, а й слугуватимуть методичним підґрунтям для поглибленого вивчення різносистемних мов. Актуальність такого дослідження визначається потребами зіставного вивчення фонових знань і культурних асоціацій, якими характеризуються носії мови й культури, оскільки чисто лінгвістичні методи аналізу сьогодні вважаються вже недостатніми.

Під терміном «зоонім» ми маємо на увазі узагальнену назву всіх живих істот (ссавців, птахів, земноводних, плазунів, комах, риб). Зоонімним компонентом ми вважаємо такий, який із етимологічної і словотвірної точок зору бере свій початок від слова-назви тварини. Терміном «орнітонім» послуговуємося для назви птахів під час опису відібраного нами емпіричного матеріалу. Фразеологічні одиниці із зоонімним компонентом і орнітонімами були предметом вивчення багатьох дослідників, напр.: А. В. Буробіна, Є. Р. Малафеевої, А. Н. Молчанової, А. В. Парія, Н. Д. Петрової, В. А. Степаненко, Ф. Ф. Фархутдінової, Т. А. Шепілової, Ю. А. Інчіної та ін.

Заслуговує на увагу в дослідженні А. В. Буробіна тематична класифікація російських фразеологізмів-зоонімів, пов'язаних зі спостереженням за поведінкою різних тварин, зі звичаями й побутом російського народу, забобонами, прикметами, віруваннями й особливостями його історичного розвитку [1, с. 53–75]. Ф. Ф. Фархутдінова вказує на велике значення анімалістичної фразеології, оскільки вона може слугувати яскравим прикладом «еволюційних змін у формах мислення людини: від зооморфізму через антропоморфізм до антропоцентризму як самоусвідомлення ролі людини у світі та відчуження людини від світу живої природи» [23, с. 53]. Метою роботи В. А. Степаненко було встановлення різних типів кореляцій між складним словом, що містить зоонім, і зоонімним словосполученням на рівні тексту [20, с. 2]. А. В. Парій дослідила асоціативну природу конотативних ознак зоосемічних фразеологічних одиниць у сучасній німецькій мові та їхню роль у формуванні фразеологічного значення [15]. Досліджуючи лексико-фразеологічні варіанти, Н. Д. Петрова доходить висновку про те, що вони набувають ознак символізації, тобто їм властиве системне абстраговане значення одного лексико-фразеологічного ряду. Наприклад, символічна сема, «жорстокість, нещадність, хижість» характерна для зоосеми «вовк» [17, с. 19].

Різні мовні системи стали об'єктом вивчення фразеологізмів із зоонімним компонентом. Так, наприклад, О. А. Гутман, Ф. А. Литвин і М. І. Черемісіна зіставляли фразеологізми із зоонімним компонентом на матеріалі російської, французької та англійської мов [5]. Образна система назв тварин стала об'єктом порівняння на матеріалі російської та польської мов [6]. Є. Гурбіш, зіставляючи анімалістичні паремії російської та польської мов, доходить висновку, що основний напрям конотативного смислу зоосемант спрямований на відображення негативних характеристик людини і навколишньої дійсності, а найбільш уживаними у процесі цього відображення є лексеми, пов'язані з життям домашніх тварин [4, с. 9]. І. В. Холманських вважає, що фразеологічні образи, які формуються зоонімами, відображають універсальність структурно-семантичних моделей досліджуваних усталених зворотів і водночас їх національну специфіку [24]. Порівняльно-типологічний аналіз фразеологічних зоонімів генетично і структурно віддалених мов – англійської і турецької був здійснений Д. М. Мардановою, які є репрезентацією фразеологічних одиниць із компонентами-назвами домашніх тварин і птахів, що віддзеркалюють життєвий досвід різних народів [12]. Дослідження національно-культурної специфіки фразеологізмів із зоонімним компонентом на матеріалі російської, англійської та німецької мов було здійснено Ю. А. Інчіною [7].

Наведений вище перелік досліджень засвідчує й те, що переносне значення назв тварин

у складі стійких словосполучень є широким пластом активно вживаних мовних одиниць, які віддзеркалюють самобутність національної культури і специфіку образного мислення. Образна основа об'єднує також прислів'я і приказки, які входять до складу фразеологізмів, на думку О. В. Куніна та інших дослідників, хоча вони наділені рядом особливостей порівняно з власне фразеологізмами (незбіги в характері і ступені переосмислення, структурні відмінності і т.ін.). Зоосемізми у складі усталених одиниць із назвами тваринного світу такі різноманітні за властивими їм значеннями й експресивно-емотивними відтінками, як ніяка інша група слів. Розгляд ознак, що лежать в основі переносно-образних значень слів і усталених одиниць методами лінгвістичної науки відкриває шлях до об'єктивного визначення асоціацій, які становлять частину фонових знань.

Перспективою подальшого дослідження зоосемічних фразеологізмів у двох зіставлюваних мовах – англійській та українській є, як нам видається, встановлення зовнішніх (екстралінгвальних) і внутрішніх (мовних) факторів, що зумовлюють варіації переносних використань назв тварин і усталених виразів із цими назвами, визначення універсальних та специфічних ознак, покладених в основу переносно-образних значень зоонімів, їхньої частотності й діапазону поширення образних ознак. Це дасть змогу виявити й описати національні особливості в розумінні й відображенні в мові одного й того ж об'єкта (тварини, птаха, плазуна, комахи і т.ін.) та зробити висновки щодо специфіки й самобутності кожної з досліджуваних мов.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буробин А. В. Национально-культурная специфика анималистической фразеологии русского языка : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 / А. В. Буробин. — М., 1994. — 196 с.
2. Геворкян А. В. Семантика, структура и происхождение фразеологических единиц с зоонимами (на материале армянского и английского языков) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / А. В. Геворкян. — Ереван, 1990. — 184 с.
3. Григорьева Г. С. Фразеологические единицы с зоонимами в аспекте теории номинации (на материале современного английского языка) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.04 / Г. С. Григорьева. — Ростов-на-Дону, 1985. — 179 с.
4. Гурбиш Е. Сопоставительный анализ анималистической паремиологии русского и польского языков : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / Е. Гурбиш. — Л., 1982. — 193 с.
5. Гутман Е. А. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) / Е. А. Гутман, Ф. А. Литвин,

М. И. Черемисина // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М. : Наука, 1977. — С. 147–165.

6. *Гюлюмянц К. М.* Образное употребление названий животных в сравнениях (на материале русского и польского языков) / К. М. Гюлюмянц // Вопросы фразеологии IV : Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия. — Самарканд, 1971. — Вып. 217. — С. 107–114.

7. *Инчина Ю. А.* Национально-культурная специфика фразеологизмов с зоонимным компонентом в триязычной ситуации (на материале русского, английского и немецкого языков) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / Ю. А. Инчина. — М., 2002. — 210 с.

8. *Киндря Н. А.* Английские и русские фразеологизмы с компонентом-зоонимом в свете истории культуры : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / Н. А. Киндря. — М., 2005. — 218 с.

9. *Киприянова А. А.* Функциональные особенности зооморфизмов (на материале фразеологии и паремиологии русского, английского, французского и новогреческого языков) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / А. А. Киприянова. — Краснодар, 1999. — 217 с.

10. *Колесникова М. С.* Лексикографический аспект лингвострановедения : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / М. С. Колесникова. — Ярославль, 2003. — 514 с.

11. *Мансурова Г. И.* Когнитивный аспект перевода фразеологических единиц (на материале художественных произведений английских и американских авторов) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.20 / Г. И. Мансурова. — Уфа, 2006. — 184 с.

12. *Марданова Д. М.* Сопоставительный анализ фразеологических зоонимов в английском и турецком языках : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / Д. М. Марданова. — Казань, 1997. — 283 с.

13. *Молчанова А. Н.* О соотношении внешних и внутренних факторов, влияющих на процесс вторичной образной номинации : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / А. Н. Молчанова. — М., 1981. — 275 с.

14. *Оботнина Е. В.* Функционально-когнитивное описание актуализации внутренней формы английских фразеологических единиц в переводе : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.20 / Е. В. Оботнина. — Уфа, 2006. — 176 с.

15. *Парий А. В.* Фразеологические единицы с анимальным значением в современном немецком языке (К проблеме асоциативной природы коннотативных признаков и их роли в формировании фразеологического значения) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / А. В. Парий. — Киев, 1988. — 17 с.

16. *Патрушева О. А.* Системно-функциональные особенности иноязычных фразеологических комплексов в современном английском языке : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.04 / О. А. Патрушева. — М., 1989. — 175 с.

17. *Петрова Н. Д.* Фразео-тематическое поле зоосемизмов в современном английском языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Н. Д. Петрова. — Киев, 1983. — 22 с.

18. *Ройзензон Л. Й.* Русская фразеология / Л. Й. Ройзензон. — Самарканд : Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1977. — 119 с.

19. *Романова Н. Б.* Эволюция некоторых фразеологических единиц с компонентом-зоонимом в свете теории номинации (в языке новоанглийского периода) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.04 / Н. Б. Романова. — М., 1987. — 186 с.

20. *Степаненко В. А.* Зоонимы в немецком словообразовании (к проблеме соотношения сложного слова и словосочетания) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / В. А. Степаненко. — М., 1992. — 16 с.

21. *Телия В. Н.* Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. — М. : Наука, 1981. — 269 с.

22. *Тимофеева В. В.* Семантические и коммуникативно-функциональные особенности зоосемической фразеологии в американском варианте английского языка : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.04 / В. В. Тимофеева. — Киев, 1990. — 194 с.

23. *Фархутдинова Ф. Ф.* Фразеологические единицы с анималистическим компонентом в современном русском языке : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 / Ф. Ф. Фархутдинова. — Ростов, 1987. — 286 с.

24. *Холманских И. В.* Компаративные фразеологические единицы с компонентом-зоонимом (на материале русского и болгарского языков) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.19 «Общее языкознание» / И. В. Холманских. — Тюмень, 2000. — 22 с.

Надійшла до редакції 05.09.10